

LUKÁCS LÁSZLÓ

Számkivetés vagy Újvilág?

(Az ökumenikus mozgalom helyzete ma)

I. Az ellenségeskedéstől a párbeszédig

Luther Márton születésének (1483. nov. 10.) 500. évfordulója az egész kereszténységnek alkalmat adott az ünnepi megemlékezésekre, de ezen belül Luther életművének felülvizsgálatára is. Ez a történeti újraértékelés mind katolikus, mind protestáns részről végbement: jelentős közeledést hozott Luther értékelésében, s ezzel új lendületet adott az ökumenikus párbeszédnek is.

Karl Lehmann mainzi püspök 1983 novemberében „Luther és az egyházak egysége” címmel tartott ünnepi megemlékezést.¹ Az idők folyamán – mondotta – a reformátor igazi jelentősége egyre jobban elhalványult nemcsak a katolikus egyházban, de a protestáns egyházakban is. Minden kor a maga elképzeléseit olvasta bele a hitújító alakjába. Szerencsétlen történelmi körülmények is közrejátszottak abban, hogy a wittenbergi egyetem teológiai karának megújításából egyházi reform, ebből pedig egyházszakadás lett, a reform tehát reformációhoz vezetett. Höffner kardinálist idézi: „Ehhez a sajnálatos eredményhez azért jutotunk el, mert egyrészt a reformátor türelmetlen vitatkozó hévvel járt el, másrészt az akkori püspökök és a pápa kevés megértéssel és pasztorális megfontolások nélkül fogadták őt.”

A mai katolikus történetírás (elsősorban *Joseph Lortz* úttörő kutatásai nyomán) a hit és Jézus Krisztus egyik tanújának, „vallásos személyiségnek” látja őt. Újításai közül jónéhányat ma már eredeti katolikus gondolatnak és reformtörekvésnek érzünk. „A II. Vatikáni zsinaton észrevétlenül is állandó vendég volt Luther”, mondja Lehmann. Fontosnak tartja azonban, hogy mítosztalanítsuk az alakját. Az egyház hittörténetének egész kórusába, a többi hittudós, a hit többi tanúi közé kell beállítanunk őt is. Kétségtelenül kimagasló egyénisége csak így, az evangélium tanúinak sokszólamú kórusában kapja meg igazi jelentőségét, s küldetésének nagyságát és hiányosságait is csak ekkor érthetjük meg igazán.

Lehmann felsorolja a fennálló hitbéli különbségeket, de hozzáteszi, hogy a megigazulást ma már sem katolikus, sem evangélikus részről nem tartják központi vitakérdésnek. Leglényegesebb eltérésnek az egyéni hit kiemelését tartja, amely elhomályosítja az egyház közösségét is; másrészt éppen az egyház és az egyházi hagyomány felfogásában megmutatkozó különbségeket. Ennek ellenére már az eddigi párbeszédnek során is sokat tanultunk egymástól.

Az ökumenikus mozgalmat nemcsak Lehmann tartja a XX. századi egyháztörténelem legfontosabb eseményének. *Visser't Hooft* szerint „az egymástól elvált egyházak újraegyesítését a korábbi századokban általánosan és határozottan még sohasem tűzték ki célul.² Abban is egyetértenek a legkülönbözőbb egyházakhoz tartozó teológusok, hogy a kereszténység széttöredezettége botránkoztatja ma leginkább a nem-keresztényeket, s belülről is ez gyöngíti legjobban a kereszténységet. *Tillard* szerint „jelenlegi helyzetük valóban abszurd. Minden keresztény (a keressztségben) visszavonhatatlanul igent mond Isten megváltó tervére Krisztusban. De ha már tanbeli beleegyezésüket adják, akkor megszűnik a harmónia. A Fiú azért halt meg, hogy egyesítse Isten szétszóródott gyermekeit. De a keresztvízből fölmerülve a megkeresztelt egy olyan közösségnek lesz a tagjává, amely elkülönült a többitől, s olyan falak választják el, amelyeket magának az evangéliumnak nevében emeltek.”³

Hogy az ökumenikus mozgalom mekkora szemléletváltást hozott a katolikus egyházon belül is, arra *Langley* tanulmánya mutat rá.⁴ XI. Pius pápa 1928-ban *Mortalium animos* c. körlevelében kijelentette, hogy „aki az egységhez közeledik, az alássa az igazi vallás eszméjét, s az ateizmushoz fog eljutni.” „A kinyilatkoztatott isteni igazság nem lehet kompromisszum tárgya.” Azok a katolikusok, akik az egyházak egységét támogatják, „hamis kereszténységet képviselnek, amely idegen Krisztus egyetlen egyházától”. *Willebrands* bíboros szerint ekkora változás még sohasem történt a római katolikus egyház viszonyában a többi egyházakhoz, mint amikor a II. Vatikáni zsinat a polémiáról áttért a párbeszédre. „Napjainkban a Szentlélek kegyelmének ihletésére világszerte sokféle módon törekszenek elérni az Isten-akarta teljes egységet – ezért a zsinat is buzdítja az összes katolikus hiveket, hogy ismerjék fel az idők jeleit, és szorgalmasan vegyék ki részüket az ökumenikus munkából.”⁵

Ez a szemléletváltás korszakalkotó a protestáns egyházak történetében is. *Braaten*, a chicagói lutheránus teológia tanára 1982 októberében tartott előadásában szemléletes képet használ.⁶ „A protestánsok jelenleg számkivetésben élnek. Ma a száműzöttek arról a napról álmodznak, amikor újra hazatérhetnek. A protestáns száműzötteknek a katolikus egyház a szülőházájuk. A reformátorok nem kívántak új egyházat alapítani. A reformáció nem a függetlenségért folytatott forradalmi harc volt. De a reformátorok örökösei egyenlőre nem térhetnek haza, ezért a számkivetésben ideiglenes kormányokat alakítanak. Imádkoznak azért a napért, amikor újra egyesülhetnek honfitársaikkal. De addig nem térhetnek haza, amíg gyökeres változások nem történnek odahaza.” – A protestánsok nagy része viszont „sohasem kíván hazatérni. Megszokták új életüket a számkivetés földjén. Nem száműzötteknek érzik magukat, hanem emigránsoknak, akik egy új világba mentek át régi hazájukból. Függetlenségükért harcoltak, s most szabad országban élvezik felszabadult életüket. Dédelgetik szabadságuk és függetlenségük gondolatát. Talán csatlakoznak is az olyan ökumenikus mozgalomhoz, amely a protestánsokat közel hozza egymáshoz, de álmukban sem gondolnak a katolikusokkal való kiengesztelődésre. Pedig semmi sem világosabb annál, hogy Luther sohasem akarta otthagyni a katolikus egyházat, s nem akart önálló lutheránus egyházat alapítani. Luther nem volt protestáns. Nem alapított protestáns felekezetet. A történelem aljasul megrézfálta a reformációt. Számptalan felekezetre szakadtunk szét, s most már nekünk is ökumenikus mozgalomban kell

keresnünk egymást. Az ökumenikus mozgalom egyetlen célja az lehet, hogy egyesítse a keresztény közösségeket az egy, szent, katolikus és apostoli egyházban.”

*

Az ökumenizmus az elmúlt évtizedekben világméretű mozgalommá nőtt. Az ellenségeskedés megszűnt, s nem csupán fegyverszünet, hanem tartósuló béke váltotta fel. Lehmann szerint ma hálás szívvel látjuk, hogy az elszakadás ellenére milyen sok közösét őriztünk meg, s hogy a különbségek nagyrésze elenyészik ennek a közös örökségnek tágabb horizontján. „Bár a XVI. századi sebek mélyen belénk vágtak, magát az alapot nem kezdték ki: egy az Úr, egy a hit, egy a keresztség, egy az Isten, mindnyájunk atyja – hiszen ezt az alapot nem emberi kezek rakták, hanem Isten. Ez a lényegi egység a kiindulási alapunk, nem pedig a célunk.”⁷ „Minden elkülönülés ellenére, amely az évszázadok során kialakult. létezik egy valódi, bár tökéletlen közösség, amely fennáll azok között, akik Krisztusban hisznek és nevére megkeresztelkedtek . . . A bennünket összetartó közösség lényegét még nem tudjuk közösen konkrét szavakban leírni. Az általunk használt nyelvet meghatározza a történelem során bekövetkezett szakadás. Mindegyik egyháznak megvan a maga gondolkodásmódja és saját egyházi kifejezőkészlete. De ha az egyházak Krisztus nevében összejönnek, és az Ő adományából részesednek, akkor közösségüknek valóságos egyháznak kell lennie. Az idők folyamán pedig egyre határozottabban ki kell rajzolódnia előttünk a már jelenleg is meglévő közösségnek és a jövőben elérendő egységnek is. A római katolikus egyház és az Egyházak Világtanácsába tartozó egyházak a két és többoldalú kapcsolatok révén ugyanabban az ökumenikus mozgalomban vesznek részt. Egyre jobban közös nevezőre jutnak az egység céljának megértésében . . . Növekszik egyetértésük abban, hogy az egyetlen egyháznak ez a látványa megnyilvánulhat a helyi egyházak zsinati közösségében, akik ténylegesen egyesültek egymással.”⁸

„Egymás értékeinek kölcsönös megbecsülése elvezetett oda, hogy kölcsönösen tanulhattak egymás értékeiből”, folytatja *Kasper*. A megindult, majd állandósuló párbeszéd mindegyik egyház számára gazdagodást jelentett: közelebb segíthette őket saját belső azonosságuk és a közös krisztusi örökség megértéséhez.

A következő példát említi: A reformátorok új fényben szemlélték az egyházat – az Ige művének tartották, a szentségeket pedig látható szavaknak. A katolikusok viszont a szentségek szemszögéből közeledtek az egyházhoz. Ma már jobban látjuk, hogy a kettő nem mond ellent egymásnak, az igehirdetés és a szentségki szolgáltatás együtt valósítja meg Krisztus jelenlétét az egyházban. „Egymás kölcsönös tiszteletétől tehát el kell jutnunk a párbeszédig és az együttműködésig, végül pedig az egyházak teljes elismeréséig.”

A két- és többoldalú párbeszéd során az egyházakban új, ökumenikus tudat alakul ki. Az ökumené a keresztény élet egyik dimenziójává lett. A közeledés azonban nemcsak az egyházak belső életében hozott eredményeket, hanem a világgal való kapcsolatukban is. Ma már közös erőfeszítéseket tesznek a világ jobbá tételére, az emberek megsegítésére, együtt harcolnak az emberi jogokért, a szenvedőkért, a békéért. Közösnek tesznek tanúságot Krisztusról, a hit válságára az egyház hitének közös megváltásával felelnek.

II. János Pál pápa már 1978-ban hangsúlyozta annak szükségességét, hogy „növelnünk kell az erőfeszítéseket az összes keresztények egységének helyreállításáért, utakat találni, hogy tanúságot tegyünk a közös hitről, s arról a tökéletlen, mégis valóságos közösségről, amely bennünket Krisztusban és az egyház titkában máris összeköt. Növekvő együttműködésnek kell létrejönnie az egyházak világtanácsa és a katolikus egyház között, minden olyan területen, ahol ez lehetséges.”

II. Az együttműködéstől az egységig

Melyek az ökumenikus mozgalom távlatai? Elegendő-e az együttműködés? Van-e remény arra, hogy valaha is elérhetjük a látható egységet? – Ezek a kérdések annál inkább fölvetődnek napjainkban, mivel a hatvanas évek optimizmusát a hetvenes években mintha megtorpanás követte volna minden oldalon. Valójában azonban csak a túlzott illúziók foszlottak szét. Csöndesebb, de hosszabb távon eredményesebb munka kezdődött – olyan érlelődési-növekedési folyamat, amely lehet gyorsabb vagy lassúbb, de mindenképpen visszafordíthatatlan.

Milyen konkrét feladatokat kellene megoldani az egység eléréseért? Érdemes talán két katolikus és két protestáns teológus véleményét meghallgatnunk.

A lutheránus Braaten abból indul ki, hogy az emberi kifejezésformák átmenetiek, szegényesek és leegyszerűsítőek. Utal arra, hogy Krisztus egyetlen, marandó, végérvényes és változhatatlan kinyilatkoztatása is töredékes; ezért kiegészíthető emberi mondatokban, állításokban fejeződik ki. Különbséget kell tennünk *hitünk és annak szóbeli megfogalmazása* között. „Föl kell fedeznünk, hogy hitvallásunk eltérő pluralista állításai az egység szolgálatában is állhatnak, ahogyan az újszövetségben is a legkülönbözőbb módokon tettek tanúságot Krisztusról. Minden megállapításunk átmeneti, az igazság kincsét törékeny cserépedényben hordozzuk. Legigazabb állításaink is csupán törekszenek arra, hogy megragadják Istennek Krisztusban egyszer s mindenkorra adott kinyilatkoztatását. De egyik állításunk sem végleges, nem meríti ki teljesen ennek az igazságnak eszkatologikus távlatait. Föl kell fedeznünk, hogy a miénktől eltérő hagyományokon is keresztülragyog Krisztus igazsága. Az ökumenikus mozgalomban ez a felismerés növekszik – s ezzel óvatosan elindulhatunk a kiengesztelődés felé, és majd az egyházak általánosan egyetemes zsinatán megvallhatjuk egységünket abban az igazságban, amely összeköt és megszabadít mindnyájunkat.” (Kasper szerint is „az ökumenikus törekvések végső célja egy olyan egyetemes zsinat, amely nem csupán a katolikus püspököket gyűjti össze, hanem minden olyan egyház képviselőjét is, akik a részvételt kívánják.”)

A katolikus Langley javaslata kettős:

1. *Térjünk vissza a közös keresztény múlthoz.* Alázatos és bűnbánó szívvel lépünk át a bennünket elválasztó különbségeken, hogy mélyebben megértsük Krisztus Isten-adta egységének titkát egyházával.

Ehhez ő is fontosnak mondja a hitnek és a hit megfogalmazásának megkülönböztetését. Utal a Hittani Kongregáció 1973-ban kiadott iratára: „A hitigazságok megfogalmazásában is számolnunk kell a nyelv töredékes kifejező erejével. A dogmatikus kifejezések is lehetnek befejezetlenek és hiányosak, s egy

későbbi, teljesebb szövegösszefüggésben teljesebb értelmezést és kifejtést kaphatnak. A dogmatikus tételek szóhasználata is magán viselheti az adott kor változó fogalomkészletét. Elképzelhető tehát, hogy egyes megfogalmazások új kifejezéseknek adnak helyet, hogy világosabban és tökéletesebben kifejezzék ugyanazt az értelmet.”

2. *Pillantsunk előre az Istenben feltárázó jövőbe*, az eszkatonba. A célként előttünk álló egység körvonalai még nem rajzolódtak ki előttünk elég határozottan. Ehhez egyetemesebbé, tágasabbá kell tennünk a középkorban kialakult egyházképünket. A helyi egyházakat az eukarisztia asztala és a püspök pásztori szolgálata fogja egységbe, az egyetemes egyházat pedig a püspökök kollégiuma, egységben a római püspökökkel, a pápával, az eukarisztia asztala körül.

Mind a református *Lukas Vischer*, mind a katolikus *Tillard* öt szempontot emel ki, amelyet az ökumenikus mozgalom továbbfejlődése szempontjából lényegesnek tart.

Vischer szerint öt nyílt kérdésre kell választ találnunk.

1. Hogyan kell ma értékelnünk a Szentírás tekintélyét? A „*sola scriptura*” (egyedül az Írás) elve könnyen odavezethet, hogy a Bibliát keletkezésének történelmi körülményeiből kiszakítva szemlélik. A református egyházban gyakran olyan sugalmazott könyvnek tekintették a Bibliát, amellyel szemben semmilyen történelmi kritikának nincs helye. Ma fölvetődik a kérdés: milyen kapcsolat áll fenn a Biblia és a hagyomány között? Az egyház a kezdettől fogva hirdetett evangélium hagyományaiból él. Maga a Biblia is ennek a hagyománynak a tanúja. A református egyházaknak újra kell vizsgálniuk a Szentírás és a hagyomány kapcsolatát.

2. Milyen kapcsolat áll fenn a hit megvallása és a közösség istentisztelete között? A hit megvallása nem játszik elég fontos szerepet a református istentiszteletben. Mivel nem rendszeresen ünneplik az eukarisztikus liturgiát, a közösség tudatába nem gyökerezett bele igazán a hitvallás. Az úrvacsora rendszeres ünneplésével kellene újra megeleveníteni a hitvallást.

3. A hitvallás fölveti a hagyomány folytonosságának a kérdését. A református egyházaknak viszonylag kevés érzékük van az évszázadokon át élő egyház folyamatosságának átéléséhez. Inkább a jövő felé fordulnak, mintha a biblia alapján újra lehetne szerkeszteni az egyházat. Az új helyzetekre való megnyíltságunk nem csökkenhet, de szorosabban kellene a református egyházaknak csatlakozniuk a régi egyház hitvallásához.

4. A hitvallások sokféleségében fölvetődik a kérdés, vajon mennyire mondhatjuk közösnek az evangélium megvallását a református egyházban? Valóban egy értelem szólal-e meg sokféle hangon?

5. Az egyháznak hitvalló egyházzá kell lennie: minden tagjával együtt a maga egészében meg kell vallania hitét a mai világban. Mai állapotukban alkalmasak-e erre a református egyházak? Nem bénít-e meg bennünket az individualizmus? Hogy hivatásunknak megfelelhessünk, el kell mélyítenünk lelki életünket, és meg kell újítanunk struktúráinkat. A zsinati közösség református perspektívája új erőfeszítéseket kíván tőlünk.

A katolikus Robert Kress is abból indul ki az ökumené jelenlegi helyzetéről szóló tanulmányában, hogy Luther, de főleg Melancton eredetileg mindenképpen kerülni akarta a szakadást. Szintén kiemeli a hagyomány fontosságát. Öku-

menikus feladatunk az, hogy minden oldalról újraértékeljük az egész keresztény hagyományt. Tillichet idézi: „A hitújítók is annak a római hagyománynak az örökösei, amely ellen fellázadtak.” Az evangélium és a hagyomány nem lehet konfliktusban egymással, sőt a hagyomány úgy mutatja be az evangéliumot, ahogyan halad előre a történelemben, annak a világnak terében és idejében, amelynek örömhírévé lesz. Ilyen értelemben minden teológiának (s az ökumenikus törekvéseknek is) a hagyományra kell épülnie. A hagyomány azonban elválaszthatatlan az egyháztól: a hagyomány az egyházban él tovább, az egyház pedig a hagyományban él. Az ökumenizmus kérdése tehát elsősorban az egyház és a hagyomány problémáját érinti.

A megoldás útját keresve Kress Rahnerhez csatlakozik: „Az ember életének teljességét és saját legbenső lényegét sohasem tudja maradéktalanul kifejezni fogalmakban. Mindig többet élünk meg, mint amennyit ebből pontosan ki tudunk fejezni, akár önmagunknak, akár másoknak. A teológia szintén képtelen kimeríteni a megélt hitet. A keresztény lét és hit mindig több, mint amennyire a teológia rá tud világítani.”

Ebből a megfontolásból kiindulva a következő megkülönböztetést ajánlja: az egyházaknak elsősorban arra kell törekedniük, hogy *hitvallásukban* egyetértésre jussanak. Ez rögzíti azt, ami feltétlenül szükséges a keresztény hagyomány megőrzéséhez és továbbadásához. A niceai-konstantinápolyi hitvallás (amelyet a mi sében imádkozunk) lehet a keresztények közös hitvallása. Erre különböző *teológiai rendszerek* épülhetnek, koronként és kultúránként eltérő kifejezőmódokkal. Az eltérések természetesen csak addig jogosultak, amíg nem érintik a hitvallás alapvető tételeit – de igen gyakran csupán a teológiai megfogalmazások térnek el, nem pedig a megvallott hit. Ugyancsak eltérések mutatkozhatnak az egyes korok, irányzatok, emberek *lelkiségében*: abban a módban tehát, ahogyan egyének vagy közösségek megélik a befogadott hitet. (A katolikus egyházon belül is megkülönböztetünk bencés, ferences, jezsuita stb. lelkiséget – mindezek egymást kiegészítve a Krisztus követésének azonos irányba tartó különböző útjait jelölik.) Ezen a módon, véli Kress, végülis eljuthatunk az egy, szent, apostoli, egyetemesen katolikus egyházhoz.

A fenti megfontolások talán elsősorban az egyházak tanítóit és pásztorait foglalkoztatják. Az ökumenizmus azonban mindnyájunk ügye. S a tanulmányok többsége figyelmeztet arra, hogy az ökumenizmus szellemét, lelkiségét minden kereszténynek el kell sajátítania.

Az evangélikus Dirk Hansen szerint:¹¹ „az ökumenét meg kell tanulni. Ennek alapja: a másikat – bárhol éljen is ezen a Földön – felebarátomnak, partneremnek, testvéremnek kell elfogadnom; magamat pedig a másik szemével kell látnom: ez a két legfontosabb jellemzője az ökumenikus tudatnak.”

Jegyzetek

1. Karl Lehmann: *Luther und die Einheit der Kirchen heute*. Herder Korrespondenz 1983. dec. – 2. Robert Kress: *Leise Treten: An Irenic Ecumenical Hermeneutic*. Theological Studies 1983. Sept. – 3. J. M. R. Tillard: *Une seule Église de Dieu: l'Église brisée*. Proche Orient Chrétien. 1980. 1–4. – 4. Wendell E. Langley: *How „Catholic” is ecumenical Theology?*. Theology Digest 1982. Winter 337. – 5. A II. Vatikáni zsinat tanítása. Unitatis Redintegratio n. 4. – 6. Carl E. Braaten: *The future of ecumenical*

movement. Theology Digest 1982 Winter. – 7. Walter Kasper: *Lo stato del dialogo ecumenico fra Chiesa cattolica e Chiesa della Riforma*. Asprenas 1982 Jan. – 8. Günther Grassmann: *Lima – Vancouver – und danach*. Ökumenische Rundschau 1983. Jul. – 9. L. Vischer: *Bekenntnis und Bekennen in der Reformierte Kirche*. Una Sancta 1982. 2. – 10. J. M. R. Tillard: *Vorüberlegungen zu einem gemeinsamen Glaubensbekenntnis*. Una Sancta 1982. 2. – 11. Dirk Hansen: *Ökumene muss man lernen*. Una Sancta 1982. März.

A keresztény kultúra óriása: Spanyolország

Ötször akkora, mint Magyarország. Lakosainak száma 37 millió. S olyan távol esik tőlünk, mintha más földrészen lenne. Pedig Európa, sőt több annál: az európai keresztény küldetéstudat harcos képviselője évszázadokon át, az európai kulturális folyamatosság őre a népvándorlás idején és a katolicizmus megújulásának egyik fő forrása az újkor hajnalán. Mai jelentősége sem lebecsülendő: bár földrajzilag és politikailag *kontinensünk peremén* fekszik, egyúttal *hidat* is képez a zömében spanyol nyelvű Latin-Amerika, a legdinamikusabban fejlődő és a legkatolikusabb világrész felé. Kétezer éves múlt tömértelen kincsével és a modernizálódó kereszténység lendületével Spanyolország ma *ébredező óriás*.

Talán ez a világ egyetlen pontja, ahol az ókeresztény időktől mind máig ország, nemzet, a társadalmi szervezet, a történelem középpontja, rendező elve a kereszténység. Krisztus jó hírét a hagyomány szerint *Szent Pál* és *Szent Jakab* apostol hozta az Ibér félszigetre. (Az utóbbi feltételezett sírja Santiago de Compostela-ban a középkor egyik leglátogatottabb búcsújáróhelye.) A népvándorlásban ide jövő vizigótok ariánusok, de hamarosan katolikussá lesznek. A katolicizmust az 589. évi 3. Toledói Zsinat *államvallássá* nyilvánítja (s az is marad 1978-ig). A katolicizmus biztosítja a nemzeti egységet Közép- és Dél-spanyolország évszázados mór megszállása (711–1492) idején.

A vallási egység a cél az „Aranykorban”, a XVI. században is. Az újjáalakuló spanyol királyságban megmaradnak az etnikai és nyelvi (a kasztíliai mellett elsősorban a katalán és a baszk) kultúrák és a helyi politikai szervezetek – a tartományi parlamentek, a jogalkotás és bíraskodás önállósága stb. Az egység eszköze a közös hit. Isabella és II. Ferdinánd, V. Károly, majd II. Fülöp Spanyolországáa Krisztus királyságának földi megvalósítására törekedett. Ezzel indokolták a nem katolikusok, a mohamedánok, a zsidók, később a protestánsok kiűzését, kitiltását, törvényen kívülvé tételét (1492–1501). Ugyanúgy egyszerre politikai és vallási célja volt az *inkvizíció* felállításának (1478). Az „Aranykort”, s alig kétséges, hogy ez a spanyol történelem legnagyobb százada, a kereszténység kozmikus értelmzése – és sok-sok véglet jellemzi. A jézusi szeretettel ellentétes szélsőség az erőszakos térítés. Ezzel egyidőben viszont olyan nagy emberek a kereszténység radikális megvalósításának példái, mint *Loyolai Szent Ignác* és *Xavéri Szent Ferenc*, *Avilai Szent Teréz* és *Keresztes Szent János*, *Alcantarai Szent Péter* és *Borgia Szent Ferenc*. A szemlélődő élet és a misztika melegágya az akkor reformált kármelita rend. Ekkor alakul a Jézus Társaság. A spanyol teológia olyan világnagyságokkal büszkélkedhet, mint a modern államjog alapítója *F. Vitoria*, vagy mint *L. Molina* és *F. Suarez*.